

mentů, které jsou strukturovány jako svébytný systém a prosazují se jak v propriálně pojmenovaném aktu, tak v komunikačním užití proprií podle určitých schémat majících noremní charakter“ (s.126–127). Na vztahu onomastika – lexikografie je založena další subdisciplína onomastiky zvaná onomastická lexikografie; jejím úkolem je postihnout specifika koncepce a způsobu zpracování onymických slovníků. Autor navazuje na svou *stať Onomastická lexikografie* (in: F. Čermák – R. Blatná, eds., *Manuál lexikografie*, s. 158–181) a věnuje se problematice onymického hesla (a v této souvislosti zejména volbě heslového slova), druhům onymických slovníků a v závislosti na jejich typech popisuje různé způsoby slovníkového zpracování proprií, poukazuje na jejich klady i zápory. Zdůrazňuje, že každý onymický slovník by měl respektovat specifika proprií a představovat příslušnou onymii jako systémově uspořádaný a strukturovaný celek.

Třetí část se zabývá vztahem onomastika – dialektologie, tématem, které je autorovi velice blízké, protože kdysi jako dialektolog začínal a nikdy tuto oblast jazykovědného bádání zcela neopustil. Vzájemný poměr obou disciplín charakterizuje jako utilitární, poněvadž obě s úspěchem využívají poznatků „toho druhého“ oboru a často i shodných metod, zejména metody jazykovězeměpisné. V jejím využití však panuje zásadní rozdíl: zatímco nářeční atlas zobrazuje třídu jevů na základě dobře zvoleného, avšak zaměnitelného reprezentanta, musí onomastický atlas pracovat se všemi nezaměnitelnými jednotlivinami majícími ustálenou lokalizaci (s. 152). Základní diference mezi areálem onymickým a dialektovým vyplývají z toho, že vlastní jména jsou s pojmenováváním objektem těsně spojena (toponymický areál je vázán na geografickou fixaci objektů v krajině, antroponymický areál na fixaci v rodinných vztazích).

Dílo uzavírá kapitola podávající nástin tematického vymezení náplně a vnitřní struktury onomastiky.

Škoda, že v knize není rejstřík, neboť orientace v tak náročné tematice není snadná.

Úvod do obecné onomastiky vyniká – stejně jako Šrámkovy publikace dřívější – myšlenkovou originalitou a schopností danou problematiku výstižně popsat, analyzovat a pregnantně formulovat závěry, to vše na základě hluboké znalosti onymického materiálu (nejen českého) a s ohledem na domácí i zahraniční onomastickou literaturu. Jsme přesvědčeni, že recenzované dílo zaujme důležité místo v obecné onomastické teorii a že významně ovlivní další vývoj onomastiky domácí i zahraniční.

Jana Pleskalová

Ludmila Pacnerová (ed.): Česká bible Hlaholská (bible Vyšebrodská). Slovanský ústav Akademie věd České republiky (Euroslavica). Praha 2000, 526 s. ISBN 80–854944–49–3

Položíme-li si otázku: „Co daly české země Evropě a lidstvu?“, musíme na prvním místě ve výřtu kulturních hodnot jmenovat český podíl na církevněslovanské kultuře. Tzv. „moravská misie“, k níž došlo z podnětu knížete Rastislava v druhé polovině 9. století, byla totiž rozhodující událostí nejen pro české kulturní dějiny, ale i pro veškeré kulturní dějiny slovanské. Dala nejprve Rastislavově říši a posléze i ostatním slovanským zemím vlastní církevní a spisovný jazyk a s ním i překlad posvátných knih a církevních textů. V oblasti křesťanské Evropy tak byla u slovanských národů založena tradice národního a liturgického jazyka, jehož důležité funkce jsou dodnes živé u jižních a východních Slovanů. I když v české oblasti podlehl nakonec církevněslovanský jazyk latině, jsou stopy církevněslovanské vzdělanosti tak početné a rozmanité, že nás opravňují před-

pokládat nepřerušenu a plynulou duchovní kontinuitu s dědictvím slovanské liturgie a slovanského písemnictví Velké Moravy.

Mimořádně cenným dokladem odolné a tvůrčí cyrilometodějské tradice v českém prostředí je staročeský překlad knih Starého i Nového zákona zachovaný v hlaholských rukopisech z doby Karla IV. a Václava IV. Jejich nejrozsáhlejší a nejucelenější část, druhý díl původního trojsvazkového nebo čtyřsvazkového díla, poprvé zpřístupňuje odborné veřejnosti v přepise do latinky edice Ludmily Pacnerové *ČESKÁ BIBLÉ HLAHOLSKÁ (BIBLÉ VYŠEBRODSKÁ)*.

Druhý díl české bible Hlaholské (pergaménový kodex uchovávaný pod signaturou XVII A₁) dostala Národní knihovna v Praze – Klementinu darem z kláštera ve Vyšším Brodě, a je proto známý jako „bible Vyšebrodská“. Rukopis začíná 1. knihou Paralipomenon a končí žaltářem. Obsahuje shodně s Vulgátou 2 knihy Paralipomenon, 3 knihy Ezdrášovy, knihu Tóbjáš, Júdit, Ester, Jób a Žalmy. Před Žalmy jsou ještě zařazeny knihy Přísloví, Kazatel, Píseň písní, Kniha moudrosti a Sírachovec, které obvykle stojí až za Žalmy. Po žaltáři následují chvalozpěvy (cantica) z Izajáše, Abakuka a Daniela, z 1. knihy Královské a z 2. a 5. knihy Mojžíšovy. Rukopis druhého dílu obsahuje dále překlad hymnu *Te Deum laudamus* a vyznání víry *Symbolum Athanasianum* (označené jako Anastazia biskupa). Od fol. 250b až do fol. 258b následují prology k jednotlivým knihám. Rukopis se datuje do r. 1416.

Editorka se při vydávání textu staročeské bible Hlaholské řídí zásadami, které pro vydání textu staročeské bible Drážďanské a Olomoucké stanovil V. Kyas. Vzhledem k tomu, že v Kyasově akademickém vydání staročeské bible již bylo přihlédnuto k čtením z české bible Hlaholské, je text opatřen nikoliv kritickým, nýbrž jen parakritickým aparátem. Textu druhého dílu české bible Hlaholské předchází zevrubný a přehledný úvod do problematiky českohlaholských památek včetně podrobného seznamu odkazové literatury. Uživatel edice má tak možnost získat velmi přesné a ucelené informace o tomto sice krátkém, ale zajímavém a významném období českých kulturních dějin.

Česká bible Hlaholská se řadí k památkám spjatým s činností Emauzského kláštera, tj. do tzv. třetího období hlaholismu v českých zemích (1347 – 1419). V klášteře se užívalo při bohoslužbě jako sakrálního jazyka církevní slovanštiny charvátské redakce. Kromě rukopisů napsaných touto variantou církevněslovanského jazyka zde však vznikaly i české památky, které byly do českého jazyka přeloženy a pouze přepsány do charvátské hranaté hlaholice. Byly to především tři základní knihy vzdělávací náboženské četby: bible (z níž je zachován její druhý díl a 10 zlomků), biblická dějprava (v zlomcích hlaholského Comestora) a životy svatých (v staročeském hlaholském zlomku Pasionálu a Zlaté legendy). Všechny tyto české hlaholské texty byly vytvořeny v období

Považujeme proto za užitečné zmínit se poněkud podrobněji o některých základních disproporcích mezi repertoárem českých fonémů a hlaholskou grafikou (tj. její realizací v latinkovém přepisu). Soustředíme se přitom především na zápis vokálů.

Mezi inventářem českých fonémů konsonantických i vokalických a inventářem hlaholských grafémů byly tyto základní rozdíly:

I) V konsonantickém systému češtiny na přelomu 14. a 15. století bylo 24 fonémů, nepočítáme-li konsonant *g*, který je neplně integrovaným fonémem a bývá považován i za pouhou znělou variantu konsonantu *k*.

V souhláskovém systému češtiny došlo ve 14. století ke zrušení měkkostní korelace. Všechny palatalizované párové souhlásky, tj. palatalizované labiály *b', p', v', f', m'*, palatalizované dentály *d', t', n'* a palatalizované ostré sykavky *s', z'* (kromě *c*: korelační pár *c-c'* ne všichni badatelé rozlišují) splynuly s párovými souhláskami tvrdými (nepalatalizovanými). Protiklad měkkosti zanikal u souhlásek tvořících opozici postupně. Nejdéle se opozice udržela u souhlásky *l*, nejdříve se pravděpodobně depalatalizovaly retnice ve slabikách před *e*. Grafickou podobu českých hlaholských textů však tyto změny neovlivnily, protože měkkost souhlásek se v nich neoznačovala.

Charvátská hlaholice měla 21 grafémů označujících konsonanty, dále grafém „dz“, kterého se užívalo pouze jako číselného znaku, a grafém „ju“ pro spojení palatály *j* s vokálem *u*. Všechny tyto hlaholské grafémy byly pro češtinu vhodné a mohly být bez výhrad přijaty. Zápis některých českých konsonantů byl navíc usnadněn a zpřesněn. Týkalo se to především sykavek *š, ž* a afrikáty *č*, veláry *ch* a hláskové skupiny *šč*. Hlaholice pro ně měla samostatné grafémy, kdežto při běžném psaní latinkou se užívalo grafematických spřežek. Zavedením samostatných grafémů pro *š, ž, č, ch* a *šč* byl tedy českohlaholský grafický úzus výhodnější než český pravopis spřežkový, tehdy běžně užívaný.

Odpovídající grafické vyjádření neměly v hlaholici české palatály *d', t', ñ*, vibranta *ř* a laryngální frikativa *h*. Pro *ř* byla zavedena spřežka „rz“ a *h* se zpočátku psalo jako „g“ a později cyrilským grafémem. Palatály *d', t', ñ* zůstaly graficky neodlišený od dentál *d, t, n*; pro *j* se užívalo hlaholského grafému *đerv*.

II) Vokální systém češtiny v době vzniku českohlaholských památek měl 13 fonémů: jednak jednoduché samohlásky krátké (*a, e, i, y, o, u*), jednak jednoduché samohlásky dlouhé (*á, é, í, ý, ú*) a dlouhé diftongy (*ie, uo*).

V českém samohláskovém systému na přelomu 14. a 15. století můžeme počítat s defonologizací krátkého diftongu *ie* a s defonologizací vokálu *ó*. Během 14. století totiž proběhla tzv. ztráta jotace, tj. splynutí krátkého diftongu *ie* se samohláskou *e*. Jotace krátkého diftongu *ie* klesá po všech souhláskách kromě retnic *b, p, m, v, f*. Zde se jotace zachovala až do nové češtiny. V grafice českých hlaholských textů lze zaznamenat dost sporadicky pouze změnu krátkého *ie* > *e*. Druhá změna z přelomu 14. a 15. století, a to diftongizace *ó* > *uo*, se zde neprojevuje, což svědčí o tom, že grafika byla zřejmě konzervativnější než soudobý mluvený jazyk. V návaznosti na všechny změny v konsonantickém systému ve 14. století bylo by možno uvažovat na přechodnou dobu o fonologizaci pozičních variant přední *i* / zadní *y*.

Hlaholice měla k dispozici 11 grafémů; 5 z nich odpovídalo krátkým i dlouhým českým vokálům *a, e, i, o, u*. Kvantita se označovala pouze výjimečně akutem nebo zdvojenou samohláskou, tj. obdobně jako v textech psaných latinkou a spřežkovým pravopisem, např. *miesta* = [mie:sta], *poručenie* = [poručenie:], *zlí* = [zli:], *musii* = [musi:], *mee* = [me:]. Dalších grafémů – tzv. „i²“, dlouhého „ó“ (omega) a „ъ“ (jor) – se užívalo jen jako číselných znaků; dva znaky pro „ъ“ (jer), tj. *T / ' ,* byly z hlediska češtiny 14. století nefunkční, jako ostatně i v charvátských hlaholských textech (psaly se zejména na konci slov a v souhláskových skupinách). Jer označovaný *T* je někdy

doubletou grafému *a*, např. *nT* = [na], *čTs* = [čas]. Jer graficky reprezentovaný apostrofem ' plní specifickou funkci: označuje výslovnost *a* po palatálách, např. *d'ěblu* = [ða:blu]; ve skupině „rz“ pak vyjadřuje oddělenou výslovnost *r+z*, např. *skr'zě* = [skrzie].

Poslední hlaholský grafém *jať* (tj. Δ ; v latinkovém přepise českohlaholských památek se používá jako jeho ekvivalentu grafému „ě“) byl značně problematický, a to jak z hlediska češtiny, tak i církevní slovanštiny. Tento znak označoval v původní Konstantinově hlaholici praslovanský vokál *jať* [ä]. V církevní slovanštině charvátské redakce, která měla za praslovanské *jať* již regulární charvátské střídnice, byl znakem polyfunkčním. Grafém *jať* (Δ) zde znamenal jednak *e* a *i*, neboť charváští mniši byli příslušníky ekavsko-ikavského dialektu, jednak spojení palatály *j* s vokálem *a*.

V hlaholici neexistovaly odpovídající grafémy pro český dlouhý diftong *ie* (popř. i pro krátký diftong *ie*, který se v písmu ještě udržoval) a pro vokál *y* (ať už bychom o něm uvažovali jako o samostatném fonému, nebo jako o výslovnostní variantě).

III) Nejzávažnějším problémem českohlaholské grafiky je nepochybně polyfunkčnost vokalic-
kých grafémů, a to nejen grafému *jať*, nýbrž i grafémů „i“, „e“.

Grafém „i“ na konci slabiky znamená *j* a zaznamenávají se jím diftongy *aj*, *ej*, *oj*, *uj*, např. *n-davai* = [neda:vaj], *veidiete* = [vejdiete], *pokoi* = [pokoj], *prorokui* = [prorokuj]. Je to ostatně praxe běžná i v latinkovém spřežkovém pravopise. Dále se ho používá ve spojení s grafémem „e“ jako grafické spřežky pro diftong *ie* (krátký i dlouhý), např. *sie* = [sie], *strziela* = [střiela], *osvie-
cenie* = [osvie:cenie:], *odienie* = [odienie:]. I tento zápis diftongu *ie* se shoduje s latinkovým spřežkovým pravopisem.

Nejfrekventovanější funkcí grafému „i“ je vyjadřování předního *i* a zadního *y*, např.: *viprostim* *vi* [vyprosti:m vy], *vodi žive* [vody žive:], *bidlitelě* [bydlitele:], *hrozni* [hrozny].

Toto setření rozdílu mezi předním *i* a zadním *y* v grafice se opírá nepochybně o charvátskohlaholský grafický úzus, který však mohl být podpořen, jak se někdy soudí, tehdejší pražskou výslovností, v níž se rozdíl mezi předním *i* a zadním *y* patrně již nerealizoval.

V jihoslovanských jazycích přední *i* a zadní *y* splynulo ve výslovnosti již v rané době. V církevní slovanštině charvátské redakce byl proto jediný grafém „i“. V češtině na přelomu 14. a 15. století byla jazyková realita týkající se vztahu *i/y* zřejmě značně komplikovaná a územně diferencovaná. Velmi cenné je v tomto směru svědectví Husovo, který vytýká písařům, že zaměňováním *i/y* v grafice ztěžují čtení. Pokud jde o rozložení hlásek *i/y* ve výslovnosti, rozhodně není zanedbatelné, že rozdíl mezi nimi dosvědčuje ještě v r. 1533 Beneš Optát a později také Jan Blahoslav ve své *Grammatice české* z r. 1571. Používání jediného grafému „i“ v českohlaholských textech

ručě [ručie], *do moržě* [mořie]. Kromě dokladu *města*, kde jať interpretujeme jednoznačně jako diftong *ie*, lze ostatní uvedené příklady chápat rovněž jako novotvary po ztrátě jotace a číst je: [skrže], [po umřeni:], [v ruce], [ruce], [moře]. Obě hláskové podoby jsou totiž v textu doloženy a graficky zřetelně rozlišeny, neboť v několika vzácných dokladech, v nichž můžeme pozorovat kolísání *elie*, je vokál *e* zapsán grafémem „e“, např. *ruce* i v *ručie*, *do morze* i *do morzie*, *skr'zie* i *skr'zie*.

Editorka upozorňuje, že problémy spojené s různým užitím grafému jať v českohlaholských textech nebude tak snadné vyřešit, protože písaři nepostupovali jednotně ani v jedné a téže památce. Nejpravděpodobněji se zde mísila grafická tradice církevněslovanská s živým územ mluveného jazyka. K uvedeným specifikům se připojuje ještě další otázka, proč korektor označoval grafém jať kvantitou (ačkoli označování kvantity bylo pro češtinu té doby věcí ne tak zcela obvyklou).

Text druhého dílu české bible Hlaholské i ostatní zachované zbytky českohlaholských památek obsahují bohatý grafický i jazykový materiál, jehož nebylo ještě dostatečně využito. Podrobná analýza pravopisu českých hlaholských textů i jejich zkoumání v kontextu ostatních staročeských památek proto patří k naléhavým úkolům české bohemistiky a slavistiky. Mohly by tak v mnohém doplnit naše znalosti ze staročeských památek zapsaných latinkou, a to jak po stránce hláskoslovné, tak zejména po stránce lexikální a textové.

Edice ČESKÁ BIBLE HLAHOLSKÁ (BIBLE VYŠEBRODSKÁ) byla vydána v roce významného životního jubilea Ludmily Pacnerové a je vyvrcholením její dosavadní ediční činnosti i teoretických studií v oblasti českohlaholských památek. Toto editorčino životní dílo je nejen pokračováním badatelského úsilí významných bohemistů a slavistů, ale je zároveň i výzvou mladé generaci. Svou příkladnou pracovitostí, vytrvalostí a skromností, s níž se věnovala službě duchovnímu dědictví tohoto národa, je paní Ludmila Pacnerová, první dáma českého hlaholismu, vzorem hodným následování.

LITERATURA:

- Čejka, M. – Šlosar, D. – Nechutová, J.: *Gramatika česká Jana Blahoslava*. Brno 1991.
- Jansen, O. (= Jakobson, R.): *Český podíl na církevněslovanské kultuře*. In: Co daly naše země Evropě a lidstvu. Praha 1998, 22–45.
- Komárek, M.: *Historická mluvnice česká I. Hláskosloví*. Praha 1962.
- Lamprecht, A. – Šlosar, D. – Bauer, J.: *Historická mluvnice češtiny*. Praha 1986.
- Mareš, F. V.: *Hlaholice na Moravě a v Čechách*. In: Glagoljica (Jedanaest stoljeća jedne velike tradicije). Slovo 21, 1971, 133–199.
- Mareš, F. V.: *Diachronische Phonologie des Ur- und Frühslavischen*. München 1969.
- Mathesius, V.: *Rané křesťanství*. In: Co daly naše země Evropě a lidstvu. Praha 1998, 21.
- Pacnerová, L.: *Česká bible Hlaholská (bible Vyšebrodská)*. Praha 2000.
- Pacnerová, L.: *Staročeské hlaholské zlomky* (kritické vydání). Rozpravy ČSAV, řada spol. věd, roč. 96, seš. 4, 1986.
- Pallasová, E.: *Die graphische Darstellung des tschechischen phonologischen Systems in den glagolitischen Denkmälern der Zeit Karls IV.* In: Glagolitica. Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur. Wien 2000, 198–206.
- Šembera, A. V.: M. J. *Husi Ortografie česká*. Slavische Bibliothek II. Wien 1857.
- Vintr, J.: *Depalatalizace staročeských vokálů*. Slavia 61, 1992, 441–446.